

TOPLUMSAL ALIŐVERIŐTE HAKKANİYET

Zeynep TÜRKKAN¹

ÖZ

Alışveriş insan ilişkilerinin temel özelliklerinden biridir. Nitekim toplumsal ilişkiler çoğu kez bir Şeyler verme ve alma üzerine kuruludur. Alışveriş ilişkileri karşılıklı yani doğrudan olabileceği gibi üçüncü kişilerin de dahil olduğu dolaylı ilişkiler Şeklinde de olabilir. Alışveriş ilişkisi içindeki insanlar, genellikle, ödöl ve cezaların insanların katkılarıyla uyumlu olarak dağıtılması gerektiğine inanırlar. Eğer ödöl ve cezalar insanların katkılarıyla uyumlu olarak dağıtılıyorsa orada hakkaniyetin bulunduğu söylenir, eğer dağıtım insanların katkılarıyla uyumsuz ise orada bir haksızlık var demektir.

Bu çalışmada, toplumsal alışveriş süreçlerinin önemli bir unsuru olan hakkaniyet konusu, ilgili literatürdeki belli başlı teori ve yaklaŐımlardan hareketle ele alınmıŐtır. Bu amaçla, ilk olarak, toplumsal alışveriş teorisi kısaca gözden geçirilmiŐ, daha sonra özellikle Homans'ın üzerinde durduğu dağıtıcı adalet prensibi, Walster ve meslektaşlarının ileri sürdüğü hakkaniyet teorisi ve Molm ve meslektaşları ile başka bazı araştırmacıların savunduğu karşılıklı adalet yaklaşımı ile adaletsizliğin sonuçları incelenmiştir. Sonuç bölümünde de konuya dair bazı değerlendirmelere yer verilmiŐtir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Alışveriş, Hakkaniyet, Haksızlık, Dağıtıcı Adalet, Karşılıklı Adalet.

¹ ArŐ. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Faköltesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

EQUITY IN SOCIAL EXCHANGE

ABSTRACT

Exchange is one of basic characteristics of human relations. As a matter of fact, social relationships most often base on giving and taking something. Exchange relations can be reciprocal or direct as it would be indirect which involved third parties. People in exchange relations generally believe that rewards and punishments should be distributed in accordance with their contributions. If rewards and punishments are distributed in keeping with people's contributions, it is said that they have equity, if the distribution is inconsistent with people's contributions that means they have inequity.

In this study, the subject of equity, which is an important element of the process of social exchange, is dealt on the basis of major theories and approaches in relevant literature. For this purpose, first, the social exchange theory is reviewed briefly, later, the principle of distributive justice, which is especially discoursed by Homans, and equity theory, which is suggested by Walster and her colleagues, and reciprocal justice, which is defended by Molm and her colleagues, are analysed and also the consequences of inequity are discoursed. In the last part of the study, some evaluations are included about the subject.

Keywords: Social Exchange, Equity, Inequity, Distributive Justice, Reciprocal Justice.

GİRİŞ

Adalet, toplumsal yaşamın en temel ve ilgi çekici konularından biridir. Rasyonel bir varlık olarak insan, toplumsal alışveriş süreçlerindeki katkı ve kazançlarının hesaplamasını yapar ve kazançlarının katkılarıyla orantılı olmasını bekler. İnsanlarda ortak bir şekilde var olduğu düşünülen bu beklenti, toplumsal alışverişlerde hakkaniyet meselesini ortaya çıkarır.

İnsanlar genellikle toplumsal alışverişlerin hakkaniyete uygun bir şekilde gerçekleşmesi gerektiği üzerinde hemfikir olsalar da, belirli bir meselede neyin adil olduğu sorusu gündeme geldiğinde çoğu kez fikir ayrılıkları yaşarlar. Bunun sebebi hakkaniyet algısının, kişiden kişiye ve toplumdaki topluma değişmesidir. Walster vd.'nin (1978:15) dediği gibi, “hakkaniyet, bakan kişinin gözlerindedir.” Bununla birlikte, ne kadar görecelilik içerse de hakkaniyet, “zevkler ve renkler tartışılmaz” kıvamında bir konu da değildir. Onun hakkında insanların zihninde en azından genel anlamda ortak bir tanım bulunduğu söylenebilir. Nitekim hakkaniyet teorisyenleri de böyle bir ortak tanımdan hareket etmektedirler. Bu tanıma göre, “insanlar, ödüllerin ve cezaların alıcının girdileri veya katkılarıyla uyumlu olması gerektiğine inanırlar” (Leventhal, 1980:28). Diğer bir ifadeyle insanlar, herhangi bir konuda herkesin ancak katkıları oranında ve katkılarıyla uyumlu olarak karşılık alması gerektiğini düşünürler. Bu temel fikir, hakkaniyet araştırmacıları tarafından geliştirilmiş ve konu çeşitli boyutlarıyla incelenmiştir.

Hakkaniyetle ilgili çalışmalar özellikle psikoloji, sosyal psikoloji ve sosyoloji alanlarında yürütülmüştür. Sosyolojide, Homans (1961) ve Blau (1964) gibi alışveriş kuramcıları ile psikoloji ve sosyal psikolojide, Thibaut ve Kelley (1959), Adams (1965), Walster vd. (1978), Leventhal (1980) gibi teorisyen ve araştırmacılar bu konuyla ilgilenmişlerdir. Günümüzde de genellikle bu alanlara mensup araştırmacılar, hakkaniyet konusuna farklı çerçevelerden çeşitli katkılar yapmaya devam etmektedirler. Bu çalışmalarda, genellikle, hakkaniyetin ne olduğu, ödül ve cezaların dağılımının hangi durumlarda adil olacağı, hakkaniyetin ve hakkaniyetsizliğin matematiksel olarak formüle edilmesi ve haksızlık durumunda ortaya çıkabilecek tepkilerin neler olduğu gibi konular işlenmektedir. Ayrıca bundan farklı olarak, adalet

çalışmalarının dağıtım/bölüşürme olarak değil de karşılıklı ilişkiler temelinde çalışılması gerektiğini savunan yaklaşımlar da bulunmaktadır.

Bu çalışmada toplumsal alışveriş kuramı kısaca gözden geçirildikten sonra hakkaniyet konusunda ortaya konmuş üç tür yaklaşım üzerinde durulacaktır: Dağıtıcı adalet, hakkaniyet teorisi ve karşılıklı adalet. Dağıtıcı adalet ile hakkaniyet teorisinin temelde aynı fikre dayandığı, hakkaniyet teorisinin dağıtıcı adalet fikrinin biraz daha geliştirilmiş şekli olduğu söylenebilir. Onların her ikisi de “ödül ve cezaların insanlar arasında dağıtılması/bölüşürülmesi” fikrinde temellenmiştir. Karşılıklı adalet ise bunlardan farklı olarak, doğrudan alışveriş ilişkisi içindeki kişilerin adalet bağlamında birbirlerine yönelttikleri davranış, tepki ve misillemeleri konu edinir.

1. TOPLUMSAL ALIŞVERİŞ TEORİSİ

Toplumsal alışveriş teorisi, çağdaş sosyolojideki temel teorik perspektiflerden biridir.² Bu teoride, iki veya daha fazla birey arasında gerçekleşen etkileşimler, alışveriş ilişkisi olması bakımından incelenir. Alışveriş ilişkisinde alışverişe konu olan kaynaklar, dışsal (örneğin para) olabileceği gibi, içsel (örneğin yakınlık, arkadaşlık, dayanışma, yardım, bilgi veya diğerinin değerli bulabileceği herhangi bir şey) olabilir (Turner, 2014: 79; Wallace-Wolf, 2004: 346). Diğer bir anlatımla, alışveriş teorisi, alışveriş yapılan şeylerin niteliği ile ilgilenmez ve maddi ve manevi her tür alışverişler için geçerli olabilecek genel bir teori ortaya koymaya çalışır. Buna göre, insanlar eylemde bulunmadan önce eylemin getireceği ödülleri ve yol açacağı maliyetleri

² Çağdaş sosyoloji kuramlarından bir diğeri olan Rasyonel Seçim Teorisi de Toplumsal Alışveriş Kuramıyla benzer temeller üzerinde inşa edilmiştir. Rasyonel Seçim Kuramı, özellikle de rasyonel bir eyleyen varsayma eğiliminin şekillenmesinde alışveriş kuramının gelişimine etki etmiştir. Bununla birlikte çağdaş alışveriş kuramı başka entelektüel akımlar tarafından da etkilenmiş ve özgün bir doğrultuda devam etmiştir. Bu nedenle çağdaş alışveriş ve rasyonel seçim kuramları birbiriyle uyumlu olmaktan çok uzaktır. Nitekim Rasyonel Seçim Teorisi bireysel karar alma üzerinde odaklanırken, Alışveriş Kuramı daha ziyade toplumsal ilişkiyi inceler (Ritzer, 2012, s. 276). Başka bir deyişle, Alışveriş Teorisi kişiler arası ilişkilerde temellenirken, Rasyonel Seçim Teorisi çoğunlukla bireylerin bağımsız eylemlerinin bir bütün olarak toplumsal sisteme etkilerinin belirlenmesi üzerinde durur (Calhoun vd., 2002, s. 81).

hesap ederler. Bireylerin, -kendi bakış açısı ve değer yargıları yoluyla- ödülleri yüksek, maliyetlerini ise düşük olarak algıladıkları eylemlerde bulunmaları beklenir (Bredemeier, 2010: 472-473).

Alışveriş kuramının ortaya çıkışı iktisatçı filozof Adam Smith'e kadar geri götürülebilir.³ *Milletlerin Zenginliği* adlı eserinde, “(her birey) kendi çıkarının peşinde koşarken, çoğu kez, ona gerçekten katkıda bulunmaya niyet ettiği zamandakinden daha etkin olarak topluma katkıda bulunur” diyen Smith'in (2011:485) çalışmalarında, çağdaş alışveriş teorisine ait çoğu temanın bulunduğu söylenebilir (Nord, 1973: 434).

Teorinin öncüleri arasında sıklıkla adı geçenlerden biri de sosyolog George Simmel'dir. Simmel ilk sosyologlar içerisinde alışveriş ilişkilerine en fazla ilgi duyan kişidir. Simmel, (akt. Wallace-Wolf, 2004: 346-348) insanların etkileşimlerinin daima bir karşılıklılık özelliği taşıdığını, onların elde ettiklerinin, - karşılıklar eşit olmamakla birlikte- alışveriş şekilleri olarak görülmesi gerektiğini söylemiştir. Bu konuda o, “insanlar arasındaki bütün temaslar, vermek ve buna eş değerde olanını geri almak esası üzerine oturur” demektedir.

Toplumsal hayatta alışverişin rolünü inceleyen ve özellikle hediye olgusu üzerinde duran Bronislaw Malinowski, Marcel Mauss ve Claude Lévi-Strauss gibi antropologlar kuramsal perspektifin ortaya çıkışına değişik şekillerde katkıda bulunmuşlardır.⁴ Bu bağlamda, örneğin, alışveriş kuramında sıkça kullanılan “karşılıklılık (reciprocity)” kavramının söz konusu antropologların çalışmalarında da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.⁵ Bir diğer katkı da sosyal psikolojiden gelmiştir. Sosyal psikolojide, Thibaut ve Kelley'in,

³ Adam Smith birçok kaynakta toplumsal alışveriş teorisinin öncülerinden biri olarak kabul edilir (Bkz. Marshall, 1999, s. 515; Wallace-Wolf, 2004, s. 348; Bredemeier, 2010, s. 498).

⁴ Bu konu hakkında bkz. Wallace-Wolf, 2004, s. 349-350; Cook, 2000, s. 2670.

⁵ Bkz. Wallace-Wolf, 2004, s. 351; Gouldner, 1960, s.161-178.

aktörlerin karşılıklı bağımlılığı ve bağımlılığın farklı formlarının toplumsal sonuçları üzerine yaptıkları vurguda toplumsal alışveriş teorisine güçlü bir benzerlik görülür (Cook, 2000: 2670).

Sosyolojide çağdaş alışveriş kuramının önde gelen taraftarlarından biri George Homans'tır. Homans kuramında B. F. Skinner'ın davranışçı görüşlerinden etkilenmiştir. Davranışçılara göre, bireysel eylemin temel belirleyicisi, aktör ile çevresi arasındaki edimsel koşullanma ilişkisidir. Edimsel koşullanma, her davranışın çevreden bir yanıt aldığını söyler. Buna göre, çevreden gelen yanıt pozitif olduğunda aktörlerin davranışı tekrarlaması daha muhtemelken, yanıt negatif olduğunda davranışı tekrar etmeleri daha az muhtemeldir. Örneğin, "sıcak bir sobaya dokunma" davranışı birinin tekrar sıcak bir sobaya dokunma ihtimalini azaltan acı ile sonuçlanır. Toplumsal ortamlar için de aynısı geçerlidir. İnsanlar, geçmiş davranışa diğerlerinin gösterdiği tepkiden yola çıkarak, olumlu tepkileri maksimize etmek ve olumsuz tepkileri minimize etmek üzere davranışlarını değiştirirler (Calhoun vd., 2002: 82).

Görüşlerini Skinner'ın bulgularına dayandıran Homans, toplumsal alışveriş sürecini açıklamak üzere, başarı, uyaran, değer, yoksunluk-doyum, saldırma-onama ve rasyonellik şeklinde bazı önermeler geliştirmiştir (Ritzer, 2012: 282). Maddi ödüller kadar manevi ödüllerin varlığını da kabul eden Homans için, kurumsal olan veya olmayan toplumsal davranışların çoğu, bu psikolojik önermelerin irdelenmesi ve uygulanması yoluyla açıklanabilir (Poloma, 1993: 65).

Homans, toplumsal olguların açıklanmasında yine toplumsal olgulara başvurulması gerektiğini savunan ve sosyolojide birey psikolojisini temel alan açıklamalardan kaçınılmasını öğütleyen Durkheim'in aksine, toplumsal etkileşimle ortaya çıkan özelliklerin psikolojik ilkelerle açıklanabileceğini iddia etmiştir (Ritzer, 2012: 281). Böylece o, Durkheimci sosyoloji anlayışından uzaklaşarak davranış psikolojisine yönelmiştir.

Alışveriş kuramına önemli sosyolojik katkılarda bulunan bir diğer düşünür Peter M. Blau'dur. Blau çalışmalarında Homans'ın davranışsal psikolojisinden etkilenmiş gibi görünse de gerçekte ondan oldukça farklı bir noktada bulunur. Bireysel davranışın açıklanması hususundaki ısrarı ile psikolojik indirgemeciliğe

kayan Homans'ın aksine Blau, bireysel yönelim psikolojisine indirgenemeyecek varoluşlar ya da grup özellikleri üzerinde durur. Blau, Homans'ın mikro-kuramsal çabalarını övse de onun indirgemeci eğilimlerine karşı eleştireldir ve mikro-toplumsal çalışmalardan makro ya da büyük ölçekli karmaşık örgütlenmelere ilişkin genellemelere varılamayacağını iddia eder (Poloma, 1993: 77-78). Bu nedenle Blau, makro yapı ve süreçleri analiz etmek için, toplumsal alışveriş süreçleri hakkındaki kendi mikro-düzye teorisinin bir uzantısına dayalı genel bir çerçeve geliştirmiştir. Simmel'in toplumsal hayat anlayışına dayanarak o, çekicilik, onaylama, karşılıklılık ve rasyonel davranış gibi psikolojik süreçlerden kaynaklanan toplumsal birlikteliklerin genel yapısını açıklar. Ayrıca o, muhalefet, çatışma, çözülme süreçleri kadar grup oluşumu, uyum ve toplumsal entegrasyonu da toplumsal alışveriş süreçleri açısından ele alır (Cook, 2000: 2671).

Görüşlerini edimsel koşullanmaya dayandırmak yerine ekonomik bir çerçeveye oturtan Blau'ya göre, insanlar, ekonomik alışverişte bulunmalarıyla aynı sebepten dolayı toplumsal alışverişte bulunurlar. İnsanlar, kendi başlarına temin edemedikleri şeyler için birbirlerine ihtiyaç duyarlar. Bununla beraber ekonomik ve toplumsal alışveriş arasında toplumsal alışverişin belirsiz doğasına dayanan anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. İlk olarak, toplumsal ürünler (iltifat veya nasihat gibi) açık değerler taşımadığından dolayı alışverişin eşit bir şekilde gerçekleştiğinden emin olunamaz. İkincisi, toplumsal alışverişler genellikle uzun dönemler boyunca meydana gelir. Örneğin, hediyeler genellikle anında geri ödenmediğinden bir tür toplumsal borç olur. Dolayısıyla, yapılan herhangi bir "iyiliğin" geri döneceğinin hiçbir garantisi yoktur. Bu sorunlar, toplumsal alışverişin iki hususi özelliğini ortaya çıkarır. İlk olarak, toplumsal alışverişle ilgili belirsizlik, toplumsal alışverişin gerçekleşmesi için güven gerektirir ve güven genellikle yavaş bir şekilde inşa edilir. İkincisi, şayet iyiliğin değeri belirsizse ve şayet insanlar başkalarına borçlu kalmak istemiyorlarsa, o zaman toplumsal alışverişini tırmandıran bir eğilim bulunmaktadır. Toplumsal etkileşim bu süreçlerden ortaya çıkar (Calhoun vd., 2002: 83).

Blau'ya göre, bireylerin ödüllere olan arzuları nedeniyle birlikte olmaya yöneldikleri şeklindeki tez küçük gruplar için geçerli olabilse de büyük örgütlenmelerin işleyişinin açıklanması için yeterli değildir. Çünkü karmaşık guruplardaki simetrik olmayan (eşit olmayan veya tarafların yatırımları oranında ödül almadıkları) alışveriş ilişkileri ile güce dayalı ilişkiler, bahsi geçen psikolojik alışveriş süreci tezi ile uygun bir şekilde açıklanamaz (Poloma, 1993: 79-80). Bunun için, Blau (1964) toplumsal birlikteliklerin temel süreçlerinin yanı sıra toplumsal bütünleşme, destek, toplumsal birlikteliklerdeki alışveriş, guruplardaki toplumsal farklılaşmanın çeşitli boyutları ile karmaşık toplumsal yapılardaki değişim ve ortaya çıkan yeni toplumsal güçler gibi konular üzerine odaklanmıştır. Böylece o, küçük gurupları konu edinen mikro sosyolojiden büyük grup ve örgütlenmeleri konu edinen makro sosyolojiye geçiş yapmıştır.

Sosyolojide alışveriş kuramına katkıda bulunan önemli isimlerden bir diğeri de Richard Emerson'dur. Emerson'un incelemelerinin temel odak noktası -Blau'da olduğu gibi- 'güç'tür. Emerson'un güç-bağımlılık ilişkileri teorisi, kısmen Blau'nun güç dengesizliği yaklaşımı ve toplumsal bağımsızlığın koşullarına dahil edilmiştir. Emerson'un iktidar-bağımlılık ilişkileri hakkındaki merkezi önermesi, ilişkiyel kavramlarla tanımlanan gücün, bir aktörün diğeriye bağımlılığının bir sonucu olduğudur. Buna göre, iki taraflı bir alışveriş ilişkisinde bir tarafın (A) diğeri taraf (B) üzerindeki gücü, B'nin A'ya bağımlılığının bir sonucudur (Cook, 2000: 2672). Diğeri bir ifadeyle, "A'nın B üzerindeki gücü, B'nin A'ya bağımlılığına dayanır ve bu bağımlılığa eşittir" (Emerson, 1962: 33). A'nın B'ye bağımlılığı, B'nin A'ya bağımlılığına eşit olduğu zaman A ile B arasındaki ilişkilerde bir denge söz konusudur. Bağımlılıklarda bir dengesizlik olduğunda daha az bağımlılığı olan eyleyenin güç açısından avantajı vardır. Bu nedenle, güç, A ile B arasındaki ilişkinin yapısı içine inşa edilen bir potansiyeldir. Güç, ilişkiden ödüller elde etmek için de kullanılabilir. Bir tür eşitlik içinde olmasına rağmen dengeli ilişkilerde bile güç bulunur (Ritzer, 2012: 295).

Alışveriş teorisini mikro çözümlene düzeyinden makro düzeye doğru genişletmek için çabalayan Emerson, alışveriş ağlarını ve ortaklık guruplarını teorik formülasyonunun merkezine koymuştur. Bu teorik gelişmenin anahtarı, alışveriş ilişkilerinin çeşitli şekillerde ağ yapıları oluşturmak için "bağlantılı" olarak

tanımlanmasıdır (Cook, 2000: 2672). Buna göre, her alışveriş ilişkisi, bir dizi bağlantılı alışveriş ilişkisini içeren daha geniş bir alışveriş ağı içine yerleştirilmiştir. Bağlantılı ile kastedilen, bir ilişkideki alışverişin diğer ilişkilerdeki alışverişini etkilemesidir. Örneğin A-B ve A-C şeklinde iki ayrı ikili-alışveriş ilişkisi durumunda bu alışverişlerden biri diğerini etkilediği zaman minimal bir ağ (A-B-C) oluştuğu söylenebilir. Burada dikkat çekilmesi gerek bir husus, A, B ve C'nin ortak bir üyeliklerinin olması bir alışveriş ağının gelişimi için yeterli olmadığı; A-B ve B-C'deki alışverişler arasında bir ilişkinin olması gerektiğidir (Ritzer, 2012: 294). Diğer bir ifadeyle, bu iki ilişkiden (A-B ve B-C) biri diğerini olumlu veya olumsuz olarak etkiliyorsa ancak burada bir alışveriş ağının varlığından söz edilebilir.

Buraya kadar toplumsal alışveriş kuramı ve kurama katkıda bulunanların görüş ve yaklaşımları hakkında özet bilgiler verildi. Bir sonraki başlıkta, toplumsal alışveriş süreçlerinde önemli etkileri bulunan ve alışveriş kuramcılarının dikkatle üzerinde durduğu hakkaniyet meselesi, konuya ilişkin yapılmış belli başlı katkılardan hareketle ele alınacaktır.

2. TOPLUMSAL ALIŞVERİŞTE HAKKANİYET

Alışveriş ilişkisi içindeki insanlar, genellikle, katkıda buldukları oranda kazanç elde etmeleri gerektiğini düşünürler ve bu hususta kendilerini benzer durumdaki başkalarıyla kıyaslarlar. Süreç sonunda ise katkıları ve kazançları hakkında bazı hesaplamalar yapar ve kendi bakış açılarına göre durumun ne kadar adil olduğunu değerlendirirler. Böylece, “alışveriş süreçlerinin sonuçları, ‘adil’ veya ‘adaletsiz’ olarak algılanma potansiyeline sahip olduğu” (Adams, 1965: 268) için konu, toplumsal alışveriş kuramı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Bu başlık altında, hakkaniyet konusuna bazı alışveriş kuramcıları ve sosyal psikologlar tarafından yapılmış üç ayrı katkı ile adaletsizliğin sonuçları üzerinde durulacaktır. Söz konusu katkıların ilki, özellikle Homans'ın üzerinde durduğu dağıtıcı adalet prensibi, ikincisi, Walster ve meslektaşlarının ileri sürdüğü hakkaniyet teorisi, üçüncüsü de Molm ve meslektaşları ile başka bazı araştırmacıların savunduğu doğrudan alışverişlerdeki karşılıklı adalet anlayışıdır.

2.1. Dağıtıcı Adalet

Toplumsal alışveriş kuramının öncülerinden biri olan Homans (1961), bütün toplumlarda geçerli olan bir *dağıtıcı adalet* ilkesinden söz eder.⁶ Bu ilkeye göre; “başka biriyle alışveriş ilişkisi içindeki bir kişi, herkesin ödüllерinin maliyetleriyle orantılı olmasını –daha büyük maliyet daha büyük ödül demektir- ve herkesin net ödül veya kârlarının yatırımlarıyla orantılı olmasını- daha büyük yatırım daha büyük kâr demektir- bekler (Homans, 1961: 75). Dolayısıyla eğer kişilerin elde ettiği ödüller onların yatırım ve maliyetleriyle orantılı değilse ödüllerin dağıtılmasında bir adaletsizlik var demektir.

Konuyla ilgili olarak “adil alışveriş” kavramını kullanan Peter Blau, bu kavramın Homans’ın ilkesine benzediğini fakat ikisi arasında bir fark olduğunu belirtir. Blau’ya (1964: 156) göre temel fark şudur: “Homans, toplumsal önem taşıyan yatırımları artırma görevi gören toplumsal kuralların bu haklılık veya adalet kavramının temelinde yattığını açıkça vurgulamaz. Dahası o, bunun doğal bir duygu olduğunu ima eder görünür”. Halbuki Blau’ya göre, adalet normları, nihai olarak talep (toplumun bir hizmete olan ihtiyacı) ve arzdan (hizmeti sağlamak için gereken yatırımlar) kaynaklanır (Cohen ve Greenberg, 1982: 13). Dolayısıyla Blau, Homans gibi adaleti insan doğasının bir özelliği olarak görmek yerine, adaletin toplumsal temellerine vurgu yapar.

Adams (1965: 272), Homans’ın dağıtıcı adalet ilkesine atıfta bulunarak, alışveriş ilişkisi içindeki insanların her birinin kârı yatırımına orantılı olduğunda dağıtıcı adaletin var olduğunu belirtmektedir. Burada kârı, daha az maliyetle gerçekleşen alışverişte kazanılan şey oluştururken, maliyeti, alışverişte feda edilen şey veya (sadece potansiyel olarak gerçekten kaybetmeyi değil aynı zamanda belirsizliğin psikolojik rahatsızlığını da içeren) risk gibi alışverişin belirli bir işlevi olarak addedilen bir yükümlülük oluşturur. Bir

⁶ Homans’a göre evrensel olan, dağıtıcı adalet kuralının temelinde yatan yatırım ve kâr arasındaki orantılılık kavramıdır (Cohen-Greenberg, 1982, s. 11) yoksa tüm birey ve toplumların adalet hakkındaki algılarının ve alışveriş ilişkilerindeki beklentilerinin aynı olduğu anlamında değil.

alışverişteki yatırımlar ise, alışverişe bir taraf tarafından getirilen konuyla ilgili özelliklerdir. Bunlar örneğin beceri, çaba, eğitim, alıştırma, tecrübe, yaş, cinsiyet ve etnik kökendir.

Adams (1965: 273), A ve B'yi içeren bir ikili arasında dağıtıcı adaletin şu durumda gerçekleştiğini söyler.

$$\frac{A'nın \text{ ödülleri eksi } A'nın \text{ maliyetleri}}{A'nın \text{ yatırımları}} = \frac{B'nin \text{ ödülleri eksi } B'nin \text{ maliyetleri}}{B'nin \text{ yatırımları}}$$

Alışveriş ilişkisi içindeki insanlar, belli bir ödül paylaşımının adil olup olmadığını değerlendirirken benzer durumdaki kişiler arasında karşılaştırma yaparlar (Alwin, 2000: 2702). Homans'a göre insanlar, kendilerini belli düzeyde yakın ya da benzer olanlarla karşılaştırmaya, uzak ya da benzemez olanlarla karşılaştırmaktan daha meyillidirler ve onlar, özellikle de doğrudan alışveriş halinde buldukları kişiler ile kendilerini karşılaştırırlar (Poloma, 1993: 69; Cohen ve Greenberg, 1982: 12). Ayrıca hakkaniyet formülleri genellikle iki kişinin katkı ve kazançlarının oranlanması ve karşılaştırılmasına dayanır. Yani bu formüllerde en az iki kişinin katkı ve kazançları arasında kıyaslama yapılır. Bir sonraki başlıkta bu konuyla ilgili bir örnek bulunmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi hakkaniyet, görecelilik içeren bir konudur. Adalet duygusu en temelde insanların aldıkları şey ile almaları gerektiğine inandıkları şeyi karşılaştırmalarından, yani, gerçeğin ideal ile özel bir bağlamda karşılaştırılmasından kaynaklanır. Bu iki miktar arasındaki farklılıkların değerlendirilmesi insanların algı, biliş ve duygu yetilerine bağlıdır (Alwin, 2000: 2697). Homans (1961: 74-75), bu bağlamda “alışveriş ilişkisi içindeki insanların kendileri ve diğerlerinin haklarıyla ilgili beklentilerinin, geçmiş olaylar veya kişilerin bireysel arka plan özellikleri tarafından belirlendiğini” söyler. Hakkaniyete uygun bir ilişkinin ne olduğu fikri bireyden bireye değiştiği gibi toplumdan topluma da farklılaşır. Örneğin bazı toplumlar, “bütün insanların eşit yaratıldığını” ve her birinin toplum kaynaklarından eşit şekilde pay almayı hak ettiğini düşünürken, bazı toplumlar, önde gelen bir aileyi büyük ödüller almaya layık görebilirler. Diğer bazı toplumlar “herkesin ihtiyacına göre” alması gerektiğini

savunurken, kapitalist toplumlar, bir teşebbüste daha fazla sermaye yatırımında bulunan ve çaba sarf eden kişinin toplum kaynaklarından daha fazlasını almaya hak kazandığını kabul ederler (Walster vd., 1978: 9). Dolayısıyla hakkaniyet konusunda her duruma uyan veya herkesin kabul edebileceği tek bir genel prensip ortaya koymak oldukça zordur. Buna rağmen Walster ve diğerleri, neyin adil ve hakkaniyetli olduğuna dair çeşitli fikirlerin nitelendirilmesinde işe yarar tek bir genel prensip bulduklarını öne sürmüşlerdir. Bu prensip aşağıdaki başlıkta ele alınacaktır.

2.2. Hakkaniyet Teorisi

Hakkaniyet teorisine ilişkin ortaya konulan en önemli eserlerden birisi, Walster ve meslektaşlarının yazdığı *Hakkaniyet: Teori ve Araştırma (Equity: Theory and Research)* adlı çalışmadır. Çalışmanın önsözünde sosyal psikolojide toplumsal davranışın genel bir teorisine ihtiyaçtan söz eden Walster vd. (1978: 2), bu ihtiyaca binaen, pekiştirme teorisi, bilişsel tutarlılık teorisi, psiko-analitik teori ve alışveriş teorisine ait görüşleri birleştirme girişiminde bulduklarını ve böylece hakkaniyet teorisini formüle ettiklerini belirtmektedirler. Onlara (1978: 6) göre hakkaniyet teorisinin özü birbirine kenetli şu dört önermeden oluşur:

Önerme I: (Maliyetin ödülün çıkarılmasının kazanıma eşit olduğu yerde) Bireyler kazanımlarını maksimize etmeye çalışacaklardır.

Önerme II A: Üyeleri arasında kaynakların adil bir şekilde paylaşılması için gruplar, genel kabul gören sistemleri geliştirme yoluyla kolektif ödülleri maksimize edebilirler. Böylece gruplar, bu tür hakkaniyet sistemlerini geliştirecek ve üyelerini bu sistemleri kabul etme ve bunlara taraftar olmaya ikna etmeye çalışacaklardır.

Önerme II B: Gruplar genellikle diğerlerine adil davranan üyeleri ödüllendirecek ve (maliyetleri artıran) adaletsiz davranan üyeleri cezalandıracaklardır.

Önerme III: Bireyler kendilerini adaletsiz ilişkiler içinde yer alıyor bulduklarında sıkıntılı (distressed) hissedeceklerdir. Daha fazla haksız ilişki, bireylerin hissedecekleri daha fazla sıkıntı demektir.

Önerme IV: Haksız bir ilişki içinde olduklarını fark eden bireyler adaleti iyileştirerek sıkıntılarını gidemeye çalışacaklardır. Daha büyük adaletsizliğin varlığı, onların hissedeceği daha fazla sıkıntı demektir ve bu, onların adaleti iyileştirmek için daha fazla çabalayacakları anlamına gelir.

2.2.1. Tanımsal Formül

Dikkatle inceleyen bir kişi, eğer bütün katılımcıların ilişkiden eşit görelî kazanımlar (equal relative gains) aldıkları sonucuna ulaşırsa, (yani gözlemci ilişkinin aşağıdaki gibi olduğuna kanaat getirirse), ilişkide hakkaniyet bulunmaktadır.

$$\frac{(\mathcal{C}_A - G_A)}{(|G_A|)^{k_A}} = \frac{(\mathcal{C}_B - G_B)}{(|G_B|)^{k_B}}$$

Adil bir ilişkiyi tarif eden yukarıdaki denklemde;

G_A ve G_B , inceleyicinin A ve B kişisinin *Girdileri* hakkındaki algısını belirtir.

$|G_A|$ ve $|G_B|$, A ve B'nin girdilerinin mutlak değerlerini (yani, işareti dikkate almaksızın, girdilerinin algılanan değeri) belirtir.

\mathcal{C}_A ve \mathcal{C}_B , inceleyicinin A ve B kişisinin *Çıktıları* hakkındaki algısını belirtir.

k_A ve k_B sembolleri, A ve B'nin girdileri ve A ve B'nin kazanımlarının (Çıktılar -Girdiler) işaretine bağlı olarak, +1 veya -1 değerini alır. [$k_A = (G_A)$ 'nin işareti $\times (\mathcal{C}_A - G_A)$ 'nin işareti ve $k_B = (G_B)$ 'nin işareti $\times (\mathcal{C}_B - G_B)$ 'nin işareti].

2.2.2. Kavramların Tanımlanması

İnceleyici (Scrutineer): İnceleyici, adil mi yoksa adaletsiz mi olduğunu belirlemek amacıyla herhangi bir ilişkiyi inceleyen kişidir. İnceleyici, dışarıdaki bir gözlemci veya katılımcılardan biri olabilir. İnceleyiciler genellikle adaleti veya adaletsizliği neyin oluşturduğu konusunda hemfikir değildirler.

Girdiler (Inputs) (G_A veya G_B): Alışverişe katılımcının katkılarıdır. Bir ilişkiye bir katılımcının sağladığı girdiler, ya onu ödüle hak sahibi yapan varlıklar (mallar) ya da ona maliyetleri (veya cezaları) yükleyen sorumluluklar olabilir.

İnsanlar, farklı ortamlarda farklı girdileri amaca uygun olarak görür. Örneğin, endüstriyel ortamlarda, iş adamları, “sermaye” veya “el emeği” gibi gerçek değeri olan varlıkların bir kişiyi ödüle hak sahibi yaptığını varsayar. “Beceriksizlik” veya “sadakatsizlik” gibi kusurlar kişiye maliyet yükler. Arkadaşlar, toplumsal ortamlarda güzellik veya nezaket gibi toplumsal kıymetlerin kişiyi ödüle layık kıldığını varsayarlar. Sarhoşluk veya kabalık gibi toplumsal eksiklikler, kişiye maliyet yükler.

Katılımcıların ilişkiye ne kattığını anladığında bir inceleyici, onların ilişkidenden hak ettikleri çıktıları alıp almadıklarını ölçebilir.

Çıktılar (Outcomes) (\mathcal{C}_A veya \mathcal{C}_B): Bir katılımcının diğeriyle ilişkisi sürecinde aldığı pozitif ve negatif sonuçlardır. O halde katılımcının çıktıları, ilişki sebebiyle yüklendiği maliyetlerin ilişkidenden elde ettiği ödüllerden çıkarılmasına eşittir.

Net Kazançlar (Net Gains): Net kazançları (veya kayıpları), katılımcıların ilişkidenden elde ettikleri çıktılarından ilişkiye sağladıkları girdilerin çıkarılmasıdır. O halde, A kişinin net kazancı ($\mathcal{C}_A - G_A$); B kişinin net kazancı ($\mathcal{C}_B - G_B$)’dir. A katılımcısının net kazancı eğer ilişkidenden kâr elde ediyorsa (yani, $\mathcal{C} > G$ ise) pozitif olacaktır. (Çıktı girdiden ne kadar fazla olursa kâr da o kadar yüksek olur). Eğer kâr ve zararı eşit olursa (yani, $\mathcal{C} = G$ ise) onun net kazancı sıfır olacaktır. Eğer ilişkidenden dolayı bir kayıp yaşıyorsa (yani,

$\Ç < G$ ise) onun net kazancı negatif olacaktır ($\Ç$ çıktı girdiden ne kadar az olursa, kayıp da o kadar yüksek olur) (Walster vd., 1978: 9-12).

Walster vd. (1978: 13-14) hakkaniyet formülünün pratikte nasıl çalıştığını göstermek için şöyle bir örnek verirler. İçişleri Bakanlığı Menominee Yerlileri'nin ekonomik hayallerini araştırmak için Art Goodman ve Bob Ramsey adlı iki öğrenciyi görevlendirmiştir. Yerlilere kibirli ve nezaketsiz davranan Art'ın görüşmeleri berbat geçmiştir. Yerliler onun kabalığını Kabile Konseyine ve İçişleri Bakanlığına şikayet etmiştir. Konsey Art'ı istenmeyen adam ilan etmiş ve onu bölgeden çıkarmıştır. Bob'un görüşmeleri ise çok iyi geçmiştir. Yerliler ona sıcak davranmış ve bütün sorularını cevaplamışlardır. Nihayet, genel olarak değerlendirildiğinde, İçişleri Bakanlığı Art'ın projeye sıfırdan daha az katkıda bulunduğu sonucuna ulaşmıştır (Onun katkısı $G_A = -2$ olarak değerlendirilmiştir). Bob ise projeye oldukça fazla katkıda bulunmuştur ($G_B = +5$). Art ve Bob her ikisi de bu değerlendirmeye hemfikirdir.

Menominee Yerlileri incelemesi yayınlanmıştır. Toplumsal Meseleleri Araştırma Topluluğu (SSSI), öğrencilerin her birinin 1000\$ ile ödüllendirildiği bu çalışmadan çok etkilenmiştir. Bu ödül, Art ve Bob tarafından +20 olarak değerlendirilir. ($\Ç_A = +20$; $\Ç_B = +20$).

Hakkaniyet teorisine göre, Art'ın yaptığı iş Bob'unkinden çok daha aşağıda olmasına rağmen her iki öğrenci de aynı kazancı elde ettiği için Art'ın "fazla yararlanmış" Bob'un ise "sömürülmüş" olarak hissetmesi gerekir.

$$\frac{\Ç_{Art} - G_{Art}}{(|G_{Art}|)^{k_A}} = \frac{20 - (-2)}{(|-2|)^{(-1)(+1)}} = 22 \times 2 = 44.00$$

$k_{Art} = (-1)(+1)$, çünkü G_A 'nın işareti (-) ve $(\Ç_A - G_A)$ 'nin işareti (+).

$$\frac{\Ç_{Bob} - G_{Bob}}{(|G_{Bob}|)^{k_B}} = \frac{20 - (5)}{(|5|)^{(+1)(+1)}} = \frac{15}{5} = 3.00$$

$k_{Bob} = (+1)$, çünkü G_B 'nin işareti (+) ve $(\Ç_B - G_B)$ 'nin işareti (+).

Bu hesaplamalardan anlaşılıyor ki Art'ın görelî kazancı (girdilerine göre net kazancı) Bob'un görelî kazancından (girdilerine göre net kazancından) daha fazladır. Herhangi bir ilişkinin hakkaniyetli olup olmadığını belirleyen, görelî kazançlardaki eşitlik veya eşitsizliktir.

Hakkaniyet teorisine göre, İçişleri Bakanlığı'nın ve öğrencilerin, yalnızca katılımcıların (projeje ciddi anlamda farklı oranlarda katkıda bulunan kişiler) ciddi anlamda farklı oranlarda net kazançlar elde ettiğinde durumun adil olduğunu düşünmeleri gerekir. Örneğin, Bob 20 alırken Art -0,5 alsaydı herkes durumun daha adil olduğunu düşünebilirdi.

$$\frac{C_{Art} - G_{Art}}{(|G_{Art}|)^{k_A}} = \frac{-0,5 - (-2)}{(|-2|)^{(-1)(+1)}} = 1,5 \times 2 = 3.00$$

$$\frac{C_{Bob} - G_{Bob}}{(|G_{Bob}|)^{k_B}} = \frac{20 - (5)}{(|5|)^{(+1)(+1)}} = \frac{15}{5} = 3.00$$

Alternatif olarak onlar, Art'ın 20, Bob'un +225 alması durumunda da sonucun adil olduğunu düşünebilirlerdi.

$$\frac{C_{Art} - G_{Art}}{(|G_{Art}|)^{k_A}} = \frac{20 - (-2)}{(|-2|)^{(-1)(+1)}} = 22 \times 2 = 44.00$$

$$\frac{C_{Bob} - G_{Bob}}{(|G_{Bob}|)^{k_B}} = \frac{225 - (5)}{(|5|)^{(+1)(+1)}} = \frac{220}{5} = 44.00$$

Böylece, her iki durumda da Art'ın görelî kazancı Bob'un görelî kazancına eşit olurdu.

İnsanlar arası ilişkileri içermesi dolayısıyla daha ziyade soyut bir alana ait olan hakkaniyet konusunu matematiksel alana taşıyan bu formül ilginç olduğu kadar kullanışlı değildir. Her şeyden önce girdilerin değerlendirilmesi ve puanlanması göreceli bir durum içermektedir. Bunun böyle olduğunu kabul eden Walster vd. (1978: 15) “her ne kadar toplumlarda ‘hakkaniyete uygun bir ilişkiyi’ neyin oluşturduğu konusunda genel bir konsensüs olsa da nihayetinde hakkaniyet, bakan kişinin gözlerindedir” demektedirler.

Bu bağlamda, Art ve Bob'un çalışmalarına verilen puanlar, inceleyenlerin konuya ilişkin değerlendirmelerine bağlıdır. Eğer inceleyiciler katılımcıların girdi ve çıktılarını farklı değerlendirirlerse herhangi bir ilişkinin hakkaniyete uygun olup olmadığı konusundaki değerlendirmeleri de farklı olacaktır. Diğer taraftan katılımcılar da kendi girdileri ve bunlara yapılan değerlendirmelerle hemfikir olmayabilirler. Örneğin Art, Yerlilere kaba davranmadığını ve kendisine negatif puan verilmemesi gerektiğini iddia edebilir. Sonuçta, değerlendirmeler hususunda gerek katılımcılar gerekse inceleyiciler arasında anlaşmazlıklar yaşanması muhtemeldir.

2.3. Karşılıklı Adalet

Dağıtıcı adalet prensibi ve bu fikir üzerine temellenen hakkaniyet teorileri, insanlar arasında ödül ve cezaların dağıtımında hakkaniyetin ne olduğu ve nasıl sağlanabileceği konusuyla ilgilenmiştir. Karşılıklı adalet ise dağıtıcı adaletten farklı olarak, karşılıklı ilişkilerinde kişilerin adaleti nasıl algıladıkları ve bu bağlamda birbirlerine ne tür tepkilerde buldukları üzerinde durur. Bu yaklaşıma göre karşılıklılık, insan ilişkilerinin önemli bir özelliğidir ve insanlar birbirlerine adalet bağlamında birtakım misillemelerde bulunurlar. Dağıtıcı adaletteki tek yönlü ve dolaylı bölüştürmeye karşın burada iki yönlü bir ilişki ve kişilerin birbirine doğrudan yanıt vermesi söz konusudur.

Bu yaklaşımı savunanlar, hakkaniyet üzerine yapılan çoğu empirik araştırmanın alışverişle değil “dağıtım/bölüştürme” ile ilgilendiğini (McClintok ve Keil, 1982: 375; Cook ve Hegtvedt, 1983: 227) halbuki doğrudan alışveriş ilişkilerindeki adalet araştırmalarının *bölüştürmeden ziyade karşılıklılık* olarak çalışılmasının daha iyi bir yaklaşım olduğunu (Molm vd., 1993: 20) iddia etmektedirler. Gerçekten de hakkaniyet çalışmalarının büyük çoğunluğu, dağıtım/bölüştürme çerçevesinde, özellikle işçilerin ödeme oranlarını (doğrudan alışveriş ilişkisi içinde olmadıkları) diğer işçilerle karşılaştırdıkları (doğal veya deneysel) endüstriyel çerçevede yürütülmüştür (Molm vd., 1993: 22). Bu da onun insanların karşılıklı ilişkilerden ziyade dolaylı ilişkiler açısından incelendiği anlamına gelmektedir.

Adalet araştırmalarının bölüştürmeden ziyade karşılıklılık olarak çalışılması gerektiğini savunan araştırmacılara göre, “doğrudan alışveriş” “dağıtım/bölüştürmeden” şu temel noktalarda farklılaşır: İlk olarak, bölüştürmede kaynakların iki veya daha fazla birey üzerinden tek yönlü dağıtılması söz konusuyken, doğrudan alışverişte kaynakların iki birey arasında çift yönlü iletimi söz konusudur. İkincisi, bölüştürmede kaynaklar bir bütünün parçası olduklarından dolayı birbirleriyle ilişkili iken, doğrudan alışverişte, iki birey arasında alışverişi yapılan kaynaklar, olumsuzluk yoluyla birbirine bağlı olan ayrı kaynaklardır. Üçüncüsü, bölüştürme durumlarında çıktılar ve girdiler ayrı iken, doğrudan alışverişte A'nın alışverişe katkıları B'nin kazanımlarını doğrudan belirler ve tersi de doğrudur. Dördüncüsü, bölüştürme durumlarında, dağıtıcı ile karşılaştırma grubu genellikle farklı iken doğrudan alışverişte onlar genellikle aynıdır (Molm vd., 1993: 23).

Bölüştürme ve karşılıklılık durumları birbirinden farklı çerçeveler sunduğundan dolayı adalet konusunun bu çerçevelerden hangisinde ele alındığı önemlidir. Bu bağlamda bakıldığında “döl paylaşımında bireyin mevcut payını onun “adil” payıyla karşılaştıran dağıtıcı adalete kıyasla karşılıklı adalet, bireyin (olumlu veya olumsuz) bir alışveriş ilişkisine katkılarının alışveriş partneri tarafından aynı şekilde ve derecede geri döndürölmesi ihtimalini değerlendirir” (Molm vd., 1993: 20).

Karşılıklılık üç ögeden oluşur: (i) Bir edimcinin davranışı diğerü üzerinde olumsuzdur. (ii) Davranışlar işlevsel olarak muadil davranışlarla geri ödenir (Örneğin, iyilik iyilikle, kötölük kötölükle geri ödenir). (iii) Her edimci tarafından kazançların değerü takriben eşit olarak alınır. Alışverişler azami ölçüde olası, işlevsel olarak muadil ve kıymet olarak eşit olduğunda mükemmel bir şekilde karşılıklıdır. Çoğu alışverişler bu mükemmel karşılıklılık idealinden bir dereceye kadar uzaklaşsa da bu ideal, toplumsal alışverişin en adil şeklini tanımlayan bir temel olarak kullanışlıdır. Karşılıklılıktan uzaklaşmalar, adaletsizlik hissiyatı yaratır ve bu adaletsizliğe karşı davranışsal tepkileri kışkırtabilir (Molm vd., 1993: 23).

Güç stratejileri insan ilişkilerindeki karşılıklılığı zorlaştırdığı için adaleti de olumsuz etkiler. Bu nedenle güce dayalı ilişkilerin daha az adil olduğu söylenebilir. Fakat gücün karşılıklılığı tamamen ortadan kaldırdığı söylenemez. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi adaletsizlik, insanların tepkisel davranışlar ortaya koymalarına neden olur. Diğer taraftan güç de kendisine yönelen tepkiye karşılık olarak onu cezalandırma yolunu seçebilir. Yani, “gücün adaletsiz kullanımı intikamı veya direnci ateşler fakat güç yapısı böyle tepkileri pahalıya mal ettirir” (Molm vd., 1993: 19).

Molm vd. (1993: 23) göre, doğrudan alışveriş ilişkilerinde edimcilerin adalet değerlendirmelerini dayandırdıkları başlıca adalet prensipleri denge prensibi ve alışverişte karşılıklılık prensibidir. Alışveriş yapısına uygulandığında bu prensip adil alışveriş ilişkilerinin güç dengeli olduğuna işaret eder; alışveriş sürecine uygulandığında o, adil alışveriş ilişkilerinin karşılıklı olduğu anlamına gelir. Alışverişin (ve gücün) yapısı ilişkiye dışsal kuvvetler tarafından belirlenebilirken alışveriş süreci (ve güç kullanımı) nihai olarak aktörlerin kontrolü altındadır. Adaletsizliğe tepkiler, güç yapısına veya güç kullanımının davranışsal stratejilerine yönlendirilebilir.

Alışveriş sürecinde edimcilerin karşılıklılığı ve karşılıklıktan uzaklaşmayı nasıl algılayıp tepkide bulduklarını araştıran Molm vd. (1993) yaptıkları araştırmalarda yukarıdaki hipotezleriyle aynı doğrultuda sonuçlar bulmuşlardır. Bu sonuçlara göre, güç-dengeli alışveriş ağlarındaki edimciler, partnerlerinin karşılıklı olmayan güç stratejilerini karşılıklı (kısasa kısas) stratejilerinden daha az adil olarak, ve ceza-temelli stratejilerini muadil ödül-temelli stratejilerinden daha az adil olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca güç stratejilerinin adaletsiz olarak algılanması itaatsizliği arttırmış, örneğin, edimciler, partnerlerinin adaletsiz stratejiler kullandıklarını düşündükleri zaman (ödüllerin kısıtlanması yoluyla) direnç göstermeye veya (cezalandırma yoluyla) misillemede bulunmaya meyilli olmuşlardır (Molm vd., 1993: 38).

Karşılıklı adalet, ağırlıklı olarak psikologlar tarafından çalışılan adalet konusunun sosyolojik boyutlarını gündeme getirir ve onun sosyoloji kapsamında çalışılmasını teşvik eder. Toplumsal hayatın önemli bir özelliği olan karşılıklılık, yalnızca insanların birbirlerine hediyeler vermelerinden veya birbirlerine bir şeye karşılık başka bir şey vermelerinden (örneğin, paraya karşılık hizmet verme veya korunmaya karşılık itaat etme vb.) ibaret değildir. Adaletle dair konularda da karşılıklılık söz konusudur. Bu, özellikle insanların adaletsiz davranışlara maruz kaldıklarını düşündükleri zamanlarda bariz olarak görülür. Bir sonraki başlıkta bu konu üzerinde durulacaktır: Adaletsizliğe maruz kaldığını düşünen insanlar buna karşı nasıl tepkiler vermektedir?

2.4. Adaletsizliğin Sonuçları

Hatırlanacağı gibi hakkaniyet teorilerinde hakkaniyet, “ödül ve cezaların kişilere katkılarına uygun olarak dağıtılması” şeklinde tanımlanıyordu. Haksızlık ise hakkaniyetin olmaması durumunu, diğer bir ifade ile “uygun bir dağıtım kuralının ihlalini” (Cook ve Hegtvedt, 1983: 227) anlatır. Adams’a göre (1965:280), “hakkaniyetsizlik, kişi kendi katkısına göre kazancının oranı ile diğer kişinin katkısına göre kazancının oranını eşitsiz olarak algıladığında ortaya çıkar”. Yani adaletsizlik algısı,

$$\frac{C_k}{G_k} < \frac{C_d}{G_d}$$

veya

$$\frac{C_k}{G_k} > \frac{C_d}{G_d}$$

olduğunda ortaya çıkar.

$$\frac{C_k}{G_k} = \frac{C_d}{G_d}$$

olduğunda ise hakkaniyet var demektir (Adams, 1965: 280-281). (Burada “k” ve “d” “Kişi” ve “Diğeri”ni gösteren simgelerdir. Ç ve G ise daha önce de geçtiği gibi Çıktı (Kazanç) ve Girdiyi (Katkı) ifade eder).

Hakkaniyet teorisine göre insanlar adaletsiz ilişkiler içinde olduklarını fark ettiklerinde sıkıntılı (distressed) hissedeceklerdir. Bu bağlamda, Homans’a (1961:75-76) göre, dağıtıcı adaletin gerçekleşmesinin başarısız olması bir kişinin ne kadar dezavantajına ise o kişinin öfke olarak adlandırılan duygusal davranışı göstermesi o kadar muhtemeldir. Dağıtıcı adaletin gerçekleşmemesi şayet kişinin dezavantajına değil de avantajına olursa o zaman kişi, öfkeden ziyade suçluluk bildiren davranışlar göstermeye daha meyillidir. Homans, bu mutlu durumdaki kişinin, gerçekte söz konusu alışverişin onun avantajına olmadığı yönünde kendini ikna etmeye yönelik argümanlar bulmaya meyilli olduğunu da belirtir.

Hatırlanacağı gibi Walster vd. (1978: 18-19), ileri sürdükleri hakkaniyet teorisinin üçüncü ve dördüncü önermesinde, bireylerin kendilerini adaletsiz ilişkiler içinde yer alıyor bulduklarında sıkıntılı (distressed) hissedeceklerini, daha fazla haksız ilişkinin, bireylerin hissedecekleri daha fazla sıkıntı anlamına geldiğini, haksız bir ilişki içinde olduklarını fark eden bireylerin adaleti iyileştirerek bu sıkıntıyı gidemeye çalışacakları ve daha büyük adaletsizliğin onların adaleti iyileştirmek için daha fazla çabalayacakları anlamına geldiğini ifade etmişlerdi. Onlara göre, herhangi bir haksızlık durumunda hakkaniyeti yeniden tesis etmek için iki yol bulunmaktadır: (i) Hakkaniyetin fiili olarak yeniden tesisi (ii) Hakkaniyetin psikolojik olarak yeniden tesisi.

Adams (1965: 283), haksızlığın yol açtığı sonuçlar hakkında bilişsel uyumsuzluk teorisini takip ederek iki genel önerme ortaya koyar: Birincisi, hakkaniyetsizliğin varlığı kişide gerilime yol açar. Gerilim, hakkaniyetsizliğin büyüklüğüyle orantılıdır. İkincisi, gerilim, hakkaniyetsizliği gidermesi veya azaltması için kişiyi motive eder. Motivasyonun gücü, oluşan gerilimle orantılıdır. Özetle, hakkaniyetsizliğin varlığı, kişiyi hakkaniyeti tesis etmek veya hakkaniyetsizliği azaltmak için motive edecek, ve bunu gerçekleştirme hususunda motivasyonun gücü, yaşanan hakkaniyetsizliğin büyüklüğüne göre değişecektir. Bu teori ve

önergelerden yola çıkarak Adams, hakkaniyetsizliği azaltmanın yollarını türetmiş ve görüşlerini konuyla ilgili önceden yapılmış olan deneysel çalışmalarla desteklemiştir.

Adams'a (1965: 283-295) göre, haksızlığı tecrübe eden kişiler onu azaltmak için şunları yapabilirler:

1. Kişi haksızlığın kendisi için avantajlı mı yoksa dezavantajlı mı olduğuna bağlı olarak (herhangi bir iş için) katkılarını artırabilir veya azaltabilir. (Haksızlık kendisi için avantajlı ise katkılarını artırma, dezavantajlı ise katkılarını azaltma yoluyla haksızlığı azaltmaya çalışabilir).
2. Kişi haksızlığın kendisi için avantajlı mı yoksa dezavantajlı mı olduğuna bağlı olarak (herhangi bir işten elde ettiği) kazançlarını artırabilir veya azaltabilir. (Haksızlık kendisi için avantajlı ise kazançlarını azaltma, dezavantajlı ise kazançlarını artırma yoluyla haksızlığı azaltmaya çalışabilir).
3. Kişi katkı ve kazançlarını kavramsal olarak çarpıtabilir. Katkı ve kazançlarda haddi zatında kavramsal bir değişim olmamakla beraber haksızlığı azaltmanın bir başka yöntemi, kişi için kendi katkı ve kazançlarının önemi ve ilgisini değiştirmektir. Örneğin eğer yaş, konuyla ilgili bir "girdi" ise adaletsizlik algısını azaltmak için onun görece önemi değiştirilebilir. Kişi yaşın gerçekte düşündüğünden daha fazla veya daha az önemli olduğuna kendini ikna edebilir.
4. Kişi alanı terk edebilir. Bir işi bırakmak, bir transfer elde etmek ve devamsızlık yapmak bir işte alanı terk etmenin genel formlarıdır. Bu, haksızlıkla başa çıkmanın makul radikal yöntemidir.
5. Kişi, diğer kişi üzerinde bazı eylemlerde bulunabilir. Adaletsizlik karşısında kişi, diğer kişinin katkılarını ve kazanımlarını değiştirmeye veya kavramsal olarak çarpıtmaya teşebbüs edebilir veya diğerini alanı terk etmesi için zorlamaya çalışabilir.
6. Kişi karşılaştırmasının nesnesini değiştirebilir. Kişi haksızlık yaşadığında kendisini karşılaştırdığı kişiyi başka biriyle değiştirerek haksızlık hissini azaltmaya çalışabilir. Örneğin eşit maaş alan iki kişiden birinin maaşı fazladan herhangi bir çalışma yapmadığı halde yükseltirse, maaşı aynı kalan

kişi maaşı yükseltilen kişinin artık farklı bir teşkilat düzeyine ait olduğunu düşünerek haksızlık hissini azaltmaya çalışabilir. Bu yöntem üçüncü tarafların da olduğu ilişkilerde mümkündür, iki kişinin doğrudan alışveriş ilişkisinde uygulanabilir değildir.

Kidd ve Utne (1978: 305) hakkaniyet teorisinin bu tezini (haksızlığın, ondan etkilenen kişilerde sıkıntı yaratacağı ve kişilerin bu sıkıntıyı, dolayısıyla da haksızlığı azaltmak için bazı yollara başvuracağı şeklindeki tezini) yetersiz bulmakta ve eleştirmektedir. Onlara göre sık sık haksızlık yapan ve haksızlığa maruz kalan insanlar, bu haksızlıkları tanır ve kabullenirler, hakkaniyeti iyileştirmeye çalışmazlar. Çünkü -haksızlığın gerek faili gerekse mağduru olsun- bir haksızlığa dahil olan insanlar, hemen her zaman haksızlığın neden meydana geldiği hakkında biraz bilgiye veya en azından bazı tahminlere sahiptirler. Bir ilişkide hak ettiğinden daha azını elde ettiğini düşünen kişi, bu haksızlığı kendi beceriksizliği veya zayıf planlamasına, talihsizliğine veya diğer kişinin onu mahrum etmek için kasıtlı kumpasına vb. bağlayabilir. Dolayısıyla nedenler haksızlığa dahil olan kişilerin nasıl hissedeceği ve tepki vereceği konusunda çok önemlidir. Öyle ki bu nedensel atıflar, başlangıçtaki haksızlık algısını değiştirmeksizin sıkıntıyı başarılı bir şekilde azaltabilir.

Kidd ve Utne (1978: 306-307) haksızlığın yol açtığı elemi azaltabilecek bazı nedensel atıfları, nedensellik odağı, adaletsizliğin stabilitesi, niyetliliği ve kontrol edilebilirliği şeklinde dört başlıkta kategorize etmişlerdir. Nedensellik odağı, haksızlığın içsel nedenlere mi yoksa dışsal nedenlere mi atfedildiği ile ilgilidir. Örneğin, herhangi bir haksızlık durumunda haksızlığın başka bir kişi tarafından planlanarak kasıtlı bir şekilde mi yapıldığı (içsel neden), yoksa onun kasti olmayıp dışarıdan gelen baskıyla mı yapıldığına (dışsal neden) dair atıf, haksızlığa dahil olan tarafların hissedeceği elemi derecesini etkileyecektir. Adaletsizliğin stabilitesi, haksızlığın ileride tekrar edip etmeyeceğine dair atfın, tarafların haksızlık yüzünden hissedecekleri sıkıntının derecesini etkileyeceği anlamına gelir. Gelecekte tekrar tekrar gerçekleşme olasılığı yüksek olan bir haksızlık, en fazla bir veya iki kez olup bir daha tekrar etmeyecek olan haksızlıktan daha fazla sıkıntı yaratır. Adaletsizliğin niyetliliği, haksız bir eylemin niyetiyle ilgili atfın,

tarafının haksızlıktan dolayı hissedecekleri sıkıntının derecesini etkileyeceğini ifade eder. Herhangi bir haksızlığa dahil olan taraflar için, kasıtsız yapılan bir haksızlık, kasıtlı yapılan bir haksızlıktan daha az elem verici olacaktır. (Eylem kasıtsız olduğunda, mağdur olan kişi haksızlık yapan kişiye karşı daha az öfke duyarken, haksızlık yapan kişi de hatasından dolayı daha az suçluluk hissedecektir). Kontrol edilebilirlik, haksızlığın haksızlık eden tarafından kontrol edilebilir olup olmamasının haksızlığa karışan tarafların hissedecekleri sıkıntının derecesini etkilemesini ifade eder.

Nedensel atıflar haksızlığın yol açtığı öfkeyi azaltabilmekle beraber, özellikle haksızlığın bilinçli bir şekilde yapıldığı ve gelecekte tekrar edeceği düşünüldüğünde onun mağdur kişiye yoğun bir sıkıntı vermesi ve haksızlık eden kişiye de suçluluk hissettirmesi beklenir. Bu nedenle böyle bir durumda kişilerin haksızlığı gidermek ve hakkaniyeti yeniden tesis etmek için birtakım yollara başvuracağı öngörülebilir. Fakat bu öngörünün, toplumsal alışveriş süreçlerinde kişilerin hakkaniyetin gerekliliğine inanıp ona ulaşma çabasında oldukları varsayımıyla bağlantılı olduğu söylenebilir. Aksi durum, yani kişilerin hakkaniyet arayışı içinde olmadıkları veya bu konuda tutarlı davranmadıkları (yani haksızlığın mağduru olduklarında ondan rahatsızlık duyarken, faili olduklarında aynı rahatsızlığı hissetmedikleri) varsayımı geçerli olduğunda haksızlık karşısında onlardan beklenen his ve tepkiler farklı olacaktır.

SONUÇ

Hakkaniyet teorileri, genel olarak, hakkaniyet düşüncesinin, insanların dahil oldukları alışveriş ilişkilerinden beklentilerini etkilediği, ayrıca söz konusu ilişkilerin hakkaniyete uygun bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğine dair algıların kişilerin his ve tepkilerini etkilediği fikrine dayanır. Bu bağlamda, teoriye göre, insanlar, dahil oldukları alışveriş ilişkilerinden katkılarıyla orantılı bir şekilde ürün ve kazanım elde etmeyi beklerler. Bu ilişkilerde eğer sömürüldüklerini düşünürlerse daha çok öfke, eğer fazlaca istifade ettiklerini düşünürlerse daha çok suçluluk hissederler. Bu yüzden onlar, her iki durumda da (gerek avantajlı, gerekse dezavantajlı hissetme durumunda) mevcut haksızlıktan rahatsızlık duyar ve onu gidermeye ve hakkaniyeti yeniden tesis etmeye çalışırlar. Özet olarak bu fikir üzerinde temellenen hakkaniyet teorisinin tezleri tartışılmış ve çeşitli açılardan sorgulanmıştır. Aşağıda bu tartışmalara kısaca değinilecektir.

Hakkaniyet teorilerine yöneltilen eleştirilerden biri, “haksızlığın ondan etkilenen kişilerde sıkıntı yaratacağı ve kişilerin bu sıkıntıyı azaltmak için haksızlığı giderip hakkaniyeti yeniden tesis etmeye çalışacağı” şeklindeki tezi üzerinedir. Daha önce de değinildiği gibi Kidd ve Utne (1978:305), hakkaniyet teorisinin bu tezini yetersiz bulmaktadırlar. Onlar, teoride iddia edilenin aksine, haksızlığın gerek faillerinin gerekse mağdurlarının bu haksızlıkları tanıyıp kabullendiklerini, dolayısıyla hakkaniyeti yeniden tesis etmek için çeşitli yollar aramadıklarını öne sürmüşlerdir. Onlara göre, insanlar, adaletsizliğin nedenlerine dair ek bilgiler edinerek sabit ve inkâr edilemez haksızlığın neden olduğu sıkıntılarla başa çıkarlar.

Bir diğer itiraz, hakkaniyet teorilerinin “haksızlıktan istifade eden kişilerin de tıpkı mağdurlar gibi haksızlığı gidermeye ve hakkaniyeti yeniden tesis etmeye çalışacakları” şeklindeki tezine yöneliktir. Bu iddiayı sorgulayan Molm vd. (1993:26), alışveriş ilişkilerinde haksızlığın mağdurlarının (güç kullanımının eşitsizliklerinden muzdarip olanların) adaleti yeniden tesis etme veya misilleme girişiminde bulunma ihtimalinin haksızlıktan istifade edenlerden daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre, birçok

deneysel çalışma, dezavantajlı kişilerin güç kullanımının eşitsizliklerini adaletsiz olarak algılama ihtimalinin avantajlı kişilerden daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Hakkaniyet teorileri açısından problematik olan bir diğer husus, -teorileri ortaya atanların da kabul ettiği- görecelilik sorunudur. Hakkaniyet teorisi, bir alışverişte neyin girdi neyin çıktı olarak görüleceği hususunda kişilerin “algılarını” esas alır (Adams, 1965: 277; Walster, 1978: 15; Alwin, 2000: 2697). Yani bir alışverişte neyin girdi neyin çıktı olarak görüleceği toplumdan topluma hatta bireyden bireye değişebilir. Örneğin, fazla mesleki sorumluluk bazı kişiler tarafından girdi olarak görülürken bazıları tarafından çıktı olarak görülebilir. Çünkü bazı kişiler, sorumlulukların içinde bulunduğu topluluk nazarında kişiye kazandırdığı önem ve etkiye odaklanırken, bazıları sorumluluğun kişiye yüklediği zorluk ve sıkıntılara odaklanır (Pritchard, 1969: 179).

Hakkaniyet teorilerinde hakkaniyet algılarındaki bireysel ve toplumsal farklılıklara işaret edilse de bunlar üzerinde yeterince durulmamış, bunlara rağmen genel bir teori ortaya konulmaya çalışılmıştır. Major ve Deaux (1982), hakkaniyet teorilerini adalet konusunda bireysel davranış farklılıklarına işaret etmekteki başarısızlıklarından dolayı eleştirirler. Onlara göre, bu teorilerin hiç biri, bireysel farklılıkların adaletle ilişkin kararları ve haksızlığa tepkileri nasıl etkileyebileceğini açıklamak için bir çerçeve sunmamışlardır. “Adalet Davranışında Bireysel Farklılıklar” adlı çalışmalarında onlar, önceden yapılmış empirik çalışmalardan elde edilen verilerden yararlanarak, cinsiyet, yaş ve milliyet gibi demografik faktörler ile kişilik farklılıkları gibi psikolojik değişkenlerin adalet davranışı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Bu çalışmada onlar, gerek ödül dağıtımını gerekse adaletsizliğe gösterilen tepkilerin söz konusu faktörlere göre farklılaştığını tespit etmişlerdir.

Sonuç olarak, bütün bu eleştiri ve itirazlar, hakkaniyet konusunda yeni perspektif ve yaklaşımlara duyulan ihtiyacın bir göstergesi sayılabilir. Her ne kadar ağırlıklı olarak psikoloji alanında çalışılmış olsa da konunun sosyoloji alanında da çalışılabilecek birçok boyutunun bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu

bağlamda, insanın duygu, düşünce ve davranışlarında önemli etkileri bulunan, insan ilişkilerinde temel bir unsur olan hakkaniyet, başlıca amaçlarından biri toplumsal ilişkileri anlamak olan sosyoloji için oldukça kullanışlı bir kavramsal (ve belki de kuramsal) çerçeve temin edebilir.

SUMMARY

This article deals with the subject of equity in social exchange on the basis of related literature. The first section of the study reviews exchange theory referring to its pioneers. Second section focuses equity in social exchange on the basis of three concepts (distributive justice, equity theory, and reciprocal justice) and the consequences of inequity. The norm of “distributive justice” is suggested by Homans as an universal principle that basically assigned individuals’ expectations from the exchange. “Equity theory” is formulated by Walster and her colleagues as a theory that integrates the insights of reinforcement theory, cognitive consistency, psychoanalytic theory and exchange theory. “Reciprocal justice” is asserted by Molm and her colleagues as an approach which argues the study of justice in direct relations should be carried out in terms of reciprocation rather than allocation. The last part of the study includes some discussions about the subject.

The relation between equity and social exchange is because of influence of equity over people’s expectation and responses in exchange relations. As a matter of fact, individuals in exchange relations generally believe that rewards and punishments should be distributed in accordance with their contributions. In other words, people in (direct or indirect) exchange relations expect to get return in accordance with their costs and investments. In this respect, whether the contribution is negative or positive and amount of the contribution determine the return. For example, if someone has a positive or beneficial contribution for a work, her/his contribution will be evaluated as positive (+) and its amount will be proportional the amount of the benefit. If she/he has a negative or harmful contribution for a work, her/his contribution will be evaluated as negative (-), and its amount will be proportional the amount of the harm.

According to equity theory, in exchange relations when individuals believe that they haven’t received price in accordance with their contributions, the problem of inequity will be arisen. In this case, both the victims of inequity and those who benefit will become distressed. While the victims experience the distress as anger,

beneficiaries experience it as guilt. Therefore, both parties will attempt to eliminate the distress by restoring equity.

Another important point about the subject is that equity is based on individuals' perception. It is disputable that what constitute an equitable relationship and what is input and output in a social exchange. Like societies, individuals also have different ideas or values, which affect their approach about equity. As Walster vd. (1978) said "equity is in the eye of the beholder".

Equity theory is criticised for these reasons: (i) Most of equity researches have involved the study of allocations and the subject haven't studied enough in terms of reciprocal relations. (ii) Equity theorists are very specific about the consequences of inequity: "When individuals participating in inequitable relationships they will become distressed and they will attempt to alleviate their distress by restoring equity". Whereas, the consequences of inequity may not be always like that. Casual attributions are very important to make sense of inequity and to response it (iii) According to equity theory, both advantages and disadvantages parties in an unequal relation attempt to eliminate inequity and to restore equity because the first one feels guilt and the latter feels anger because of inequity. But in practice it is low possibility that the victims and the beneficiaries of inequity have same motivation to restore equity. Higher possibility that the victims are more willing to restore equity than those who benefit. (iv) Equity theories haven't presented a theoretical framework to explain how individual differences might affect justice decisions and reactions to injustice.

KAYNAKÇA

- Adams, J. S. (1965). Inequity in Social Exchange. L. Berkowitz (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 2, pp. 267-299.
- Alwin, D. F. (2000). Social Justice. E. F. Borgatta & R. J. V. Montgomery (Ed.) *Encyclopedia of Sociology*, Second Edition, Vol. 4, pp. 2695-2711.
- Blau, P. M. (1964). *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley & Sons.
- Bredemeier, H. C. (2010). Alışveriş Kuramı. T. Bottomore & R. Nisbet (Ed.) M. Tunçay & A. Uğur (Haz.) *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* içinde (s. 463-500). A. Buğra (Çev.) 2. Baskı. İstanbul: Kırmızı.
- Calhoun, C., Gerteis, J., Moody, J., Pfaff, S., Virk, I. (2002). *Contemporary Sociological Theory*. Great Britain: Blackwell.
- Cohen, R. L., Greenberg, J. (1982). The Justice Concept in Social Psychology. J. Greenberg & R. L. Cohen (Ed.) *Equity and Justice in Social Behavior* içinde (s. 1-41). New York: Academic.
- Cook, K. S., Hegtvéd, K. A. (1983). Distributive Justice, Equity, and Equality. *Annual Review of Sociology*, Vol. 9, pp. 217-241. www.jstor.org/tr/stable/2946064 (Erişim Tarihi: 10.12.2018).
- Cook, K. S. (2000). Social Exchange Theory. E. F. Borgatta, R. J. V. Montgomery (Ed.) *Encyclopedia of Sociology*, Second Edition, Vol. 4, pp. 2669-2676.
- Emerson, R. M. (1962). Power-Dependence Relations. *American Sociological Review*, Vol. 27, No. 1, pp. 31-41. www.jstor.org/stable/2089716 (Erişim Tarihi: 25.01.2019).
- Gouldner A. W. (1960). The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement. *American Sociological Review*, Vol. 25, No. 2, pp. 161-178. www.jstor.org/stable/2092623 (Erişim Tarihi: 9.11.2018).
- Homans, G. C. (1961). *Social Behavior: It's Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Kidd, R. F., Utne, M. K. (1978). Reactions to Inequity: A Prospective on the Role of Attributions. *Law and Human Behavior*, Vol. 2, No. 4., pp. 301-312. www.jstor.org/stable/1393834 (Erişim Tarihi: 11.12.2018).
- Leventhal, G. S. (1980). What Should Be Done with Equity Theory? K. J. Gergen, M. S. Greenberg, R. H. Willis (Ed.) *Social Exchange: Advances in Theory and Research*. New York and London: Plenum.

- Major, B., Deaux, K. (1982). Individual Differences in Justice Behavior. J. Greenberg & R. L. Cohen (Ed.) *Equity and Justice in Social Behavior* içinde (s. 43-75). New York: Academic.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. O. Akınbay & D. Kömürcü (Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat.
- McClintok, C. G. – Keil, L. J. (1982). Equity and Social Exchange. J. Greenberg & R. L. Cohen (Ed.) *Equity and Justice in Social Behavior* içinde (s. 337-387). New York: Academic.
- Molm, L. D., Quist, T. M., Wiseley, P. A. (1993). Reciprocal Justice and Strategies of Exchange. *Social Forces*, Vol. 72, No. 1, pp. 19-44. www.jstor.org/stable/2580158 (Erişim Tarihi: 11.12.2018).
- Nord, W. (1973). Adam Smith and Contemporary Social Exchange Theory. *The American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 32, No. 4, pp. 421-436. www.jstor.org/stable/3485207 (Erişim Tarihi: 18.11.2018).
- Poloma, M. M. (1993). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. H. Erbaş (Çev.) Ankara: Gündoğan.
- Pritchard, R. D. (1969). Equity Theory: A Review and Critique. *Organizational Behavior and Human Performance*, Vol. 4, Issue 2, pp.176-211.
- Ritzer, G. (2012). *Modern Sosyoloji Kuramları*. H. Hülür (Çev.) Ankara: De Ki.
- Smith, A. (2011). *Milletlerin Zenginliği*. H. Derin (Çev.) 5. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Thibaut J. W., Kelley H. H. (1959). *The Social Psychology of Groups*. New York: John Wiley & Sons.
- Turner, J. H. (2014). *Theoretical Sociology*. Los Angeles: Sage.
- Wallace R. A., Wolf A. (2004). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. L. Elburuz & M. R. Ayas (Çev.), İzmir: Punto.
- Walster E., Walster G. W., Berscheid E. (1978). *Equity: Theory and Research*. Boston: Allyn and Bacon